

ЧИ ТАКА ВЖЕ СТАРА УМАНЬ?

(історія міста Умані в науковій спадщині Григорія Юхимовича Храбана)

Розглядається науково-дослідницька діяльність відомого історика Г.Ю. Храбана у царині історичного краєзнавства. Особлива увага приділяється науковому доробку дослідника з історії Умані.

Знання історії України важливе і необхідне насамперед для того, щоб осмислити сучасний поступ держави, об'єктивно прогнозувати основні тенденції її розвитку в найближчому майбутньому. Явища регіоналізму й регіоналізації сьогодні в усьому світі розглядаються як такі, що містять відповіді на питання, породжувані глобалізаційними та інтеграційними процесами. Дослідження з історії окремо взятого регіону покликані допомогти пережити й осмислити великі звершення попередніх часів, використати все позитивне, що було в минулому.

Значною була робота Г. Ю. Храбана [2] у сфері краєзнавства, значення якого на різних етапах розвитку суспільства важко переоцінити. Аналізуючи архівні джерела та наявну літературу дослідник підкреслював, що Умань із самого початку виникла не просто як поселення, а як місто. За часів феодалізму міста були центрами ремісничих майстерень, торгівлі й певними адміністративними осередками. Літописні згадки вказують на ймовірне існування поселення «Умінь» ще за часів Київської Русі, тобто в XIII ст. Працюючи над поглибленням історії Умані та Уманщини, Г. Ю. Храбан виявив чимало невідомих або маловідомих цікавих матеріалів. На основі архівних даних дослідник стверджував, що поселення, яке з незапам'ятних часів існувало на території Умані, не раз виникало і зникало. Знищено воно було татарами у XIII ст. Згодом відновилося. Після поневолення Київської Русі

татарами деякий час Уманщина підпорядковувалася Золотій Орді, згодом увійшла до складу Великого князівства Литовського, а потім Польщі [7, с. 4].

Литовські війська тут вели битви з татарами, близько 1363 р. князь Ольгерд розбив татар на річці Сині Води (Синюха). Але татари ще довго не залишали цей край в спокої. Напади здійснювалися протягом 1447, 1452, 1453, 1457, 1462, 1469 рр. У XV ст. уманські землі входили до складу утвореного Брацлавського повіту, в якому потрохи відроджувалося життя. Тут у другій половині XV століття з'явилося немало хуторів [3, арк. 7 зв.].

Про існування міста Умані в середині XV ст. згадує голландський учений А. Целарій. Г. Ю. Храбан досліджував його «Нарис історії Польщі», виданий латинською мовою в 1659 р. в Амстердамі. Умань, на думку автора, тоді називалася Ладичином. Однак після того, як у Криму оселилася татарська орда, вона спустошила, починаючи з 1478 р., всю Брацлавщину. Під кінець XV ст. орди кримського хана Менглі-Гірея знищили й Умань. Григорій Юхимович припускав, що місто справді існувало до XVI ст. і було зруйновано татарами [5, арк. 4].

У XVI ст. територія сучасної Правобережної України перейшла під владу Речі Посполитої. Землі Черкащини почали роздавати польським магнатам. «Все ж незважаючи на таку вже давню і досить густу заселеність Уманщини, перші незаперечні письмові згадки про існування міста Умані ми маємо поки що лише від початку XVII ст.», – визнавав Г. Ю. Храбан [3, арк. 7].

Багато версій про дати заснування міста Умані мають право на існування, проте до якогось одностайного висновку дослідники й до сьогодні так і не дійшли [1, с. 58 – 66]. Але попри все, не можна миритися з тим, закликав Г. Ю. Храбан, що й досі за початок історії міста Умані вважається 1609 р. Коли в 1609 р. Уманщина передавалася польським королем магнату Калиновському, Умань була вже заселена знову. Дослідник переконливо доводить, що розмови про пустиню – документальна фальшивка, створена з недобросовісною метою довести «цивілізаторську» роль польських магнатів в Україні. Краєзнавець визнавав за вигадку твердження про те, що Умань заснував В. Калиновський у

1609 р., і свою думку підтверджує ним же дослідженими архівними документами.

Г. Ю. Храбан рішуче відкидав цивілізаторську роль поляків на українських землях, зокрема на Уманщині. Перу дослідника належить стаття «Про час заснування міста Умані», в якій він пише: «Ми могли б навести дуже багато відомостей про те, як цей «цивілізатор» не гроші вкладав, а грабував не тільки покріпачене селянство, а навіть і природу Уманщини: вирубував розкішні віковічні ліси, перепалював на попіл (поташ) і вивозив його в Західну Європу, заробляючи на цьому великі кошти» [6, с. 4].

У період Національно-визвольної війни, звільнені від кайданів польської шляхти, жителі Уманщини не тільки відновлювали економіку краю, а й розвивали її. Краєзнавець стверджував, що, за гетьманським універсалом, Уманщина виготовляла скло та іншу побутову продукцію, а також зброю та порох. Отже, жителі Уманщини брали активну участь у зміцненні військових сил України. Умань вела жваву торгівлю. Сюди привозили свої товари купці з Росії, Криму та інших країн.

За Андрусівською угодою 1667 р. Уманщина разом з Правобережною Україною залишилася під владою Польщі. Та навіть у роки лихоліття населення міста і сіл забезпечували собі достатки, про які з подивом згадували мандрівники, які тут побували. Г. Ю. Храбан вивчав роботи Павла Алепського «Путешествие антиохского патриарха Макария в Россию в половине XVII в.», видану в Москві в 1898 р., та Е. Челебі «Книга путешествия» за 1961 р., в яких автори захоплюються красою і багатством природи Уманщини, численністю населення, великою кількістю міст. Із цих творів дослідник довідався, що являла собою Умань в ті часи, і ці відомості подав нам у роботі «Історія міста Умані до 1917 р» [3, арк. 17].

Населення Умані не визнавало для себе обов'язковими пункти Андрусівської угоди і не хотіло коритися польській шляхті, з якою продовжувало вести збройну боротьбу. Не раз на допомогу вільнолюбивій Умані приходили запорожці. З часом Умань перетворюється на своєрідний

центр боротьби за визволення Правобережної України. У 1674 р. уся територія сучасної Черкащини аж до Дніпра була спустошена турками. У статті «Трагічне 300-річчя» дослідник проаналізував міжнародну ситуацію, що склалася на початку 70-х років XVII ст. Дорогою ціною заплатив народ за Дорошенкову зраду. Гетьман привів до Умані велике турецько-татарське військо. Було страчено всю козацьку старшину на чолі з полковником Яворським. У нерівній боротьбі героїчно загинуло все 20-тисячне населення Умані [3, арк. 34].

Отже, часті руйнування міста знищили і документальні відомості про його історію. Г. Ю. Храбан вважав, що в цій ситуації велику надію потрібно покласти на те, що археологія дасть джерела, які допоможуть пізнати історію міста [4, арк. 3].

Досліджуючи «Альбом акварельних малюнків» з текстом І. Г. Мюнца за 1781 р., історик знайшов такі рядки: «Нічого в світі кращого немає за цей край». Так писав про Уманщину кінця XVIII ст. іноземець Мюнц, якому тут доводилося подорожувати. Проте був час, стверджує Храбан, коли цей край зажив і недоброї слави, бо був надто небезпечний для життя. Тому ще в давні часи до нього прищепилася назва «Умань» – відлюдна земля, яка може приваблювати, уманювати людей, наражаючи їх на величезну небезпеку. Навіть і досі існує прислів'я: «Бодай же ти пішов поза Умань» [3, арк. 4].

За власника Ф. С. Потоцького Умань знову стала центром величезних маєтків магната, який через деякий час був найменований воєводою і вважався одним із найбагатших людей не тільки в Польщі, а навіть і в Європі [3, арк. 20].

Місто Умань далеко поза його межами зажило слави осередку католицизму, з якого розходився навколо по селах Правобережжя національний і соціальний гніт. Потоцький дбав про покатоличення своїх підданих – кріпаків-українців. У фонді київського генерал-губернатора, що знаходиться в Центральному державному історичному архіві, Г. Ю. Храбан знайшов відомості про те, що в 1766 р. Ф. С. Потоцький дав гроші і землю в самій Умані для організації монастиря і школи при ньому, яка б сприяла поширенню

католицизму. А для забезпечення їх коштами передав монастирю два села – Гереженівку і Малу Маньківку. 400 юнаків навчалися в уманській школі, сотні пропагандистів католицизму, озброєних різними науками, виходило з її стін [3, арк. 21].

У 1773 р. власником маєтків став син Салезія Станіслав Щенсний Потоцький, який, діставши непогану освіту, спирався на поради людей, що добре розуміли, якого напрямку повинно бути господарство графа за умов, коли вже в Речі Посполитій починали зароджуватися паростки капіталістичного виробництва. У маєтках Потоцького вирощували нові сорти пшениці, вівса, розводили кращі породи корів, породистих коней, тонкорунних овець. На Уманщині продовжували виробляти поташ і селітру. Із пасік Уманщини вивозили мед навіть купці з Росії. У парках і садах графа висаджували екзотичні дерева і кущі.

С. Потоцький переймався і розбудовою міста. У газетній статті «Уманська ратуша» Г. Ю. Храбан інформує читачів про будинок, що знаходиться на колгоспному ринку і відомий кожному уманцю. Це один із трьох найстаріших будинків нашого міста, яки вважається архітектурним пам'ятником. Збудовано його на початку 80-х років XVIII ст. за проектом архітектора Тепінгера. С. Потоцький домогся надання місту магдебурзького права. Однак насправді самоврядування Умань не мала, бо «магдебургія» була слухняним знаряддям у руках магната. Будівля призначалася для міського самоврядування. Магнат також домогся від польського уряду дозволу на проведення в місті 12 ярмарків на рік. Давалися різні пільги іноземним купцям, щоб привабити їх до Умані. У цій будівлі розміщувалися кілька десятків приміщень для крамниць, а також склад для товарів. На жаль, будинок не зберігся у своєму первісному архітектурному оформленні. Реконструйований він був у вересні 1861 року, але при цьому втратив свій первісний вигляд [8, с. 4].

Крім ратуші, були споруджені у 80-х роках XVIII ст. уніатський монастир-школа і синагога, а також збереглися чотири будови другого і третього десятиріччя XIX ст. Із названих архітектурних пам'яток у надто загрозливому

стані перебуває будинок Миколаївського собору. Церкву зведено у 1812 р. У цій однокупольній мурованій будові матеріалізувався мистецький талант народних умільців Уманщини. Церква частково втратила свій вигляд, бо з неї при вході знято надбудову для дзвіниці. Щоб припинити подальше руйнування цієї пам'ятки, потрібно негайно вжити заходів для її реставрації.

Близька до закінчення відбудова архітектурної пам'ятки – колишнього костюлу, збудованого в 1826 р. Тут було заплановано влаштувати картинну галерею, що і було здійснено.

Знайомлячи читачів зі спогадами Хржонщевського, дослідник Г. Ю. Храбан показує методи, якими користувався магнат, щоб міцніше прив'язати кріпаків до своїх маєтків. Було побудовано хати замість землянок, у яких жили майже всі селяни. Від кріпаків вимагалося, щоб вони щороку садили для себе певну кількість плодкових дерев і засаджували яри та інші непридатні землі тополями та вербами, щоб забезпечити певні потреби в деревині. Села Потоцького стали вигідно відрізнятися від сіл інших поміщиків. У С. Трембецького Г. Ю. Храбан знаходить відомості про заміну Потоцьким натуральної ренти на грошову.

Після другого поділу Польщі 1793 р. Уманщина разом зі значною частиною Правобережної України увійшла до складу Росії. Умань стала центром повіту Київської губернії. На цей час Умань являла собою невеличке місто, яке нараховувало 1354 жителів, і до цієї кількості не відносилися кріпаки, які жили на передмісті й обслуговували фільварок Потоцького, а також кріпаки в міського населення, з якими населення міста нараховувало понад три тисячі чоловік. У місті було немало ремісників, які використовували найману працю [3, арк. 26].

Цікавими для нас є і відомості, виявлені Г. Ю. Храбаном у фонді Потоцьких про заклади, які існували в Умані наприкінці XVIII ст. Серед них автор називає три церкви, два костюли, біля ста крамниць, п'ять шинків на передмістях, лазарет, аптека, василіанське училище, графський фільварок на Осташівці, чотири водяні млини, броварня, цегельня.

Наводить дослідник і працю П. Сумарокова «Путешествие по всему Крыму и Бессарабии», видану в 1800 році, де автор стверджує, що Умань своїм виглядом перевершує більшу частину малих міст.

Після смерті С. Потоцького у 1805 р. маєтки магната були поділені між його синами. Умань і частина Уманщини перейшла в руки Софії.

У дослідженні Г. Ю. Храбан подає відомості про соціальний склад населення Умані в першій чверті XIX ст. У місті також працювали два заводи – пивоварний і медоварний, три млини, три церкви, костюл, василіанський монастир і три синагоги, театр, збудований О. Потоцьким. Медицина Уманщини була представлена 5 лікарями, військовим лазаретом, шпиталем, 2 аптеками й обслуговувала 5 містечок і 151 село повіту. Серед навчальних закладів дослідник називав середню школу для шляхетської молоді при василіанському монастирі, повітову школу для дітей духовенства і два пансіонати для дворянських дівчат та зазначив кількість учнів, що в них навчалися, але при цьому відзначив, що ніяких навчальних закладів для дітей трудящого населення в Умані не існувало.

У місті щороку в червні відбувався двотижневий ярмарок, на який навіть приїздили купці з Башкирії. Оскільки Умань лежала на поштовому тракті з Києва через Звенигородку на Вінницю, то мала поштову станцію [3, арк. 32].

Неспокій на Уманщині відновився у 1830 – 1831 рр. під час польського національно-визвольного повстання. За участь у ньому власника Уманщини Олександра Потоцького всі його маєтки було конфісковано до казни. За указом царя від 4 квітня 1836 р. були передані у відання військового міністерства. В Умані була організована Головна господарська контора, яка відала всіма конфіскованими маєтками в Київській і Подільській губернії. З початку 1838 р. на території конфіскованих маєтків було утворено військове поселення Київської і Подільської губерній [3, арк. 33]. Тоді розпочалася нова сторінка в історії давнього міста Умані.

Таким чином, характер краєзнавчих студій Г. Ю. Храбана доводить, що дослідник при їх написанні вміло використовував навички історика-

документаліста, який скрупульозно вивчав величезну кількість літературних джерел, даючи їм об'єктивну наукову оцінку. У дослідженні проблем історичного краєзнавства особливого значення набуває вивчення історії малих і середніх міст, що мають свою унікальну і багатовікову історію, до яких належить і місто Умань.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гуржій І. О. Визначна подія в історії українського народу: (до 200-річчя Коліївщини) / І. О. Гуржій, В. М. Кулаковський // Український історичний журнал. – 1968. – № 7. – С. 58 – 66.

2. Сокирська В.В. Історик Григорій Юхимович Храбан: життєвий шлях та наукова спадщина: монографія / Влада Володимирівна Сокирська. – Умань: ПП Жовтий, 2009. – 226 с.: - Бібліогр.: с. 173 – 223.

3. Храбан Г. Ю. «Історія м. Умані до 1917 р.» Нарис. Машинопис з правками і рукописними вставками автора / Державний архів Черкаської області (ДАЧО). – Ф. Р – 5624. – Оп. 1. – Од. зб. 79. – 66 арк.

4. Храбан Г. Ю. Пам'ятки стародавньої історії міста Умані. Щоденник археологічних розвідок за 1963 рік. – Умань, 1963. – Од. зб. 1373. – 83 арк.

5. Храбан Г. Ю. «Проблеми і турботи стародавнього міста». Нарис про Умань, підготовлений для журналу «Пам'ятки України». Не опублікований. Машинописна копія / ДАЧО. – Ф. Р – 5624. – – Оп. 1. – Од. зб. 80. – 7 арк.

6. Храбан Г. Ю. Про участь Уманщини у Національно-визвольній війні під проводом Б. Хмельницького / Г. Ю. Храбан // Уманська зоря. – 1978. – 1 грудня. – С. 4.

7. Храбан Г. Ю. Сива давнина Мошурівська / Г. Ю. Храбан // Соціалістичні лани. – 1959. – 27 листопада. – С. 4.

8. Храбан Г. Ю. Уманська ратуша / Г. Ю. Храбан // Уманська зоря. – 1974. – 20 березня. – С. 4.